

Sztárai Mihálynak Siklósi Mihállal való azonosítása felveti a kérdést, egyáltalában létezett-e Siklósi Mihály nevet viselő személy? Téglásy a Siklósi Mihály nevét fenntartó 53. zsolnárról is megjegyzi 5-ös számú jegyzetében,⁵ hogy ez hiányzik Sztárai zsolnáraiból, amit azon burkolt célzásnak tekinthetünk, hogy miként Siklósi Mihály helyett Sztárai Mihály értendő, azonképen a Siklósi neve alatt fennmaradt 53. zsolnárt is Sztárai Mihály szerzeménye. E beállítással szemben rá kell mutatnunk a tényre, hogy Siklósi Mihály létező személy volt. Emlékét zsolnárszerzeményén kívül nagyon hiteltre méltó hagyomány tartotta fenn. Sátoraljaújhelyi reformátori munkáját a többi magyar reformátori személyiségek sorába foglalva megörökítette Gönczi György 1586-ban a Félégházi Tamás új-testamentumához írt ajánlásában anélkül, hogy munkálkodásának idejét is megnevezte volna.⁶ 1586-ban Gönczi György még olyan személyektől szerezte értesüléseit, akik Siklósi Mihályt egykor személyesen ismerték. Nevezett siklósi működését is későbbi bár, de igen megbízható hagyomány őrizte meg. Pathai P. Sámuel tolnai lelkész, a későbbi dunamelléki püspök Szilágyi Benjámint Istvánhoz Tolnárról 1647. szeptember 10-én írt történeti becsű levelében egyebek közt megemlékezik Siklósi Mihálynak Siklóson kifejtett reformátori tevékenységéről, de ő is anélkül, hogy annak időbeli rögzítésére kitérne.⁷ Az egykor Baranyában is működött, ott a helyszínen tájékozódott és igen fejlett történeti érzékkel bíró Pathainak a közlése hitelességében szintén nincs okunk kételkedni. Ő mint maga mondja, még hiteles öreg kortársak híradásaiból vette adatait.⁸ Az ország két egymástól távol eső, de egyaránt Perényi Péter tulajdonában levő városában, Siklóson és Sátoraljaújhelyen egymástól függetlenül élő XVI. századi és XVII. század első felebeli hagyománynak igazat kell adnunk. Siklósi Mihály tehát létezett személy. Ismerünk tőle egy zsolnáraparafrazist s tudomásunk van siklósi és sátoraljaújhelyi reformátori szerepléséről. Mindezt csak az időrendben nem tudjuk pontosan elhelyezni. Ez azonban nem elég arra, hogy egykori létét és működését kétségbe vonjuk. Esetleg 1542 táján, mikor Sztárai Siklóson mint ludimagister működött, Siklósi Mihály volt mellette a parókuslelkész. Az sincs kizárva, hogy 1547-ben a Sátoraljaújhelyen működő „Magister Michael concionator” valóban Siklósi Mihállal azonos. Mindez csak pusztá feltevés, a lényeg azonban az, hogy Siklósi Mihály, az 53. zsolnárt parafrazísának szerzője önálló és mással nem helyettesíthető személy. Feltevésünket támogatja az a körülmény is, hogy az említett „Michael concionator” „magister” volt és Siklósi Mihály Wittenbergben valóban szedett ilyen tudományos fokozatot.⁹ A Téglásy által most közzétett dokumentum így is becses adalékokat szolgáltat Sztárai Mihály életéhez. Eddig is ismeretes volt, hogy megfordult Padovában, de ez életmozzanat idejét nem tudtuk pontosan meghatározni. Most kiderült, hogy padovai látogatására 1543-ban került sor s Perényi Ferenc nevelője volt ekkor. E tisztét 1542 óta töltötte be, azt megelőzően Siklóson volt ludimagister.

Kathona Géza

Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a¹

Az Országos Levéltárban a Csáky család központi levéltárában található egy XVII. század második feléből származó kézirat, mely a katalógusok leírása szerint „Csáky István országbíró... tankönyvkézírata”.² A kézirat jelzete OL P 71 Fasc. 175., 64. cs., folio méretű (20x32 cm-es) lapokból áll, ter-

⁵ TÉGLÁSY Imre, *i. m.* ItK 1984. 458.

⁶ Szilágyi Áron jegyzetei Siklósi Mihály életéhez. *Régi Magyar Költők Tára*. IV. köt. Bp., 1883. 282.

⁷ LAMPE-EMBER, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 664.

⁸ Uo. 664.

⁹ Zoványi Jenő Lexikona. Bp., 1977. 543.

¹ E dolgozat elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei által Pécsen szervezett konferencián 1985. május 18-án.

² MAKSAJ Ferenc, *A Csáky család levéltára*. Bp., 1964. 24. – KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába* I. Bp., 1970. 640.

jedelme 32 levél (64 oldal), „D”.³ A kéziratban a szerző vagy másoló neve nincs feltüntetve és nem egy, hanem három kéz írása. Az írások rendszertelenül váltogatják egymást, kevés javítást tartalmaznak, ez a szöveg is másolat lehet. (Bizonyíték erre pl. az a javítás, mely egy idézet után az „Eddig Jesus” szavakat „Epictetus”-ra helyesbítette.⁴) A szövegnek mintegy 40%-át Csáky István országbíró írta,⁵ ez megállapítható a saját kezűleg írt missziliseivel való egybevetéséből.⁶ A kéziratról később – feltehetőleg a XIX. században – másolat készült, mely az eredeti mellett található, s amely kb. 200 apró eltérést tartalmaz az eredeti kézirathoz képest („F”).

Annak, hogy a XVII. századi kézirat szerzője Csáky István, egyéb bizonyítékai is vannak. 1674-ben Lőcsén jelent meg egy nyomtatvány a következő címlappal: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királyságát és hazáját igazán szerető Nemes ember G. C. I. Deákbold Magyarra fordítván, és ez mostani Udvariassággal tellyes Világh fiainak elméjéhez illetetvén különböző indulattyok és tudományok megh jobbitására rendeltetett. Lőtsen. Nyomt: Breyer Samuel ál: 1674.* (Szabó Károly: RMK I. 1169.), „C”. Ez a mű terjedelmileg, szerkezetileg és tartalmilag azonos a fent említett kézirattal. Az azonosság azonban nem szó- és betű szerinti. A két magyar nyelvű változat (a kézirat: „D” és a nyomtatvány: „C”) ugyanannak a latin eredetinek két különböző fordítása. A magyar nyomtatvány címlapján levő szerzői monogram feloldása: G. C. I. = Gróf Csáky István. Ezt nyilvánvalóvá teszi az a tény, hogy szintén 1674-ben Csáky megjelentette a latin nyelvű eredeti szöveget is. A mű címlapján itt már egyértelműen szerepel Csáky neve: *Philosophia politica. Sive Ratio Status Recta Ex Principiis Theoricae Philosophiae formata, & in Alma Universitate Pragensi primum proposita. Nunc demum sub Auspiciis Illustrissimi Comitiss ac Domini. D. Stephani de Chyak.* Ez után következik Csáky címeinek felsorolása, majd a nyomtató nevének és a nyomtatás helyének megjelölése: *Cassoviae, Typis Erici Erich* (Szabó Károly: RMK II. 1337.), „B”. Ez a nyomtatvány – a magyar nyelvűvel ellentétben – tartalmaz ajánlást, mégpedig a nyomdász két lapnyi bevezetését. Ebben általánosságban méltatja Csáky királyhűségét, nemességét és erényeit. Ismertetve a nyomtatvány címlapját, felfigyelhettünk egy megállapításra, mely szerint e mű korábban a prágai egyetemen elkészült vagy megjelent. Hasonló megjegyzést találunk az ajánlás első mondatában is: „Philosophiam politicam... nuper in Alma Pragensi Universitate propositam...”⁷ A feltételezett prágai kiadványt („A”) eddig még nem sikerült azonosítani, s nem világosak Csáky egyéb (tanulmányi?) prágai kapcsolatai sem.

A mű részletesebb ismertetése előtt szólnunk kell annak kiadójáról és fordítójáról.⁸ Csáky István gróf (1635–1699) a XVII. századi magyarországi katolikus arisztokrácia egyik vezető személyisége

³ A betűjelzések a mű egyes változatait jelzik. A változatok összefüggését kifejező ábrát 1. a dolgozat végén.

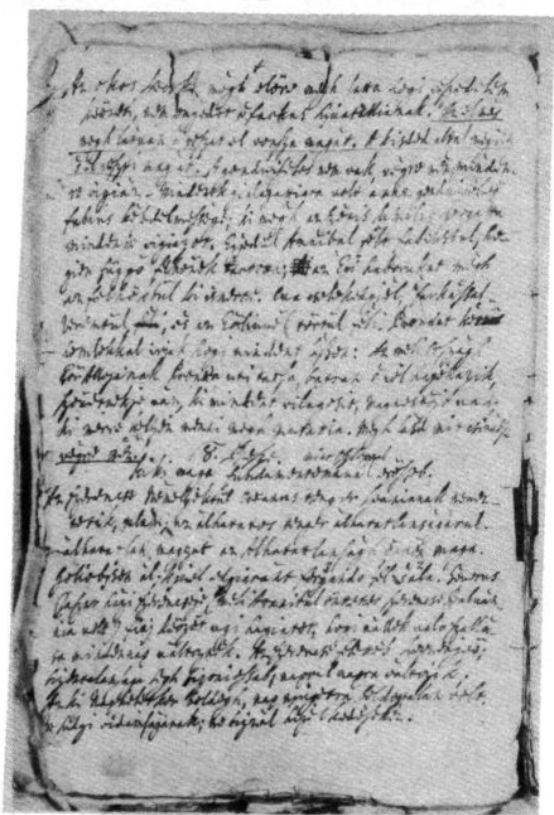
⁴ A lapszámozás nélküli kézirat 44. fejezetében.

⁵ Bizonyosan Csáky kezétől származnak a következő kéziratoldalak: 1–3, 5–12, 13–18, 18–19, 20, 28–29, 30–34. A kézirat – bizonyára lapok kiesése miatt – kisebb hiányokkal maradt fenn. A hiányzó részek: a 10. fejezet befejezetlen, a 11. és 12. fejezet teljesen hiányzik, a 13. fejezetből csak a cím hiányzik a 40. fejezetnek kb. kétharmada hiányzik, a 41. fejezetnek csak a befejező sorai vannak meg. A kézirat egy XVIII. század eleji másolata („E” variáns, melyről később lesz szó) alapján a Csáky-kézirat hiánytalanul kiegészíthető.

⁶ Csáky autográf levelei: *Originales Missiles Comitiss Stephani Csáky Jud. Curiae Filio Stephano scriptae.* Jelzete: OL P 71, Fasc. 214., 75. cs. E levelek betűhív átírását és elemzését egy szakdolgozat tartalmazza: HARCINÉ NYÉKI–TAKÁTS Andrea; *Kiadatlan XVII. század végi magyar nyelvű misszilisek* (Csáky István országbíró levelei István fiához 1697–1699). Bp., 1983. Kézirat. (ELTE)

⁷ A kijelentést Szabó Károly (RMK II. 1337) egyértelműen úgy vette át, hogy a mű korábban megjelent Prágában. Monok István és Szelestei N. László a dolgozat előadását követően arra hívta fel a figyelmet, hogy a latin utalás nem feltétlenül a nyomtatott megjelenésre vonatkozik.

⁸ Csáky István életrajzáról a következő művekben találhatóak részletesebb utalások: FEÖLDY DOBY Antal, *A gróf Csáky és Becsky család történeti ismertetése.* Kézirat. Jelzete: OL P 71, Fasc. 271., 127. cs. – DEÁK Farkas, *Egy magyar főúr a XVII. században.* Gr. Csáky István életrajza. Bp., 1883. (Csáky országbíró apjáról.) – *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez.* Kiad. BARTFAI SZABÓ László, I. köt. 2. rész. Bp., 1919. – MÁLNÁSI Ödön, *Gróf Csáky Imre bibornok élete és*

1. ábra. Részlet Csáky István művének logikai részéből, a 7. rész vége és a 8. rész eleje. – Jelzete: OL P 71 Fasc. 175., 64. cs. (A 10. kéziratoldal)

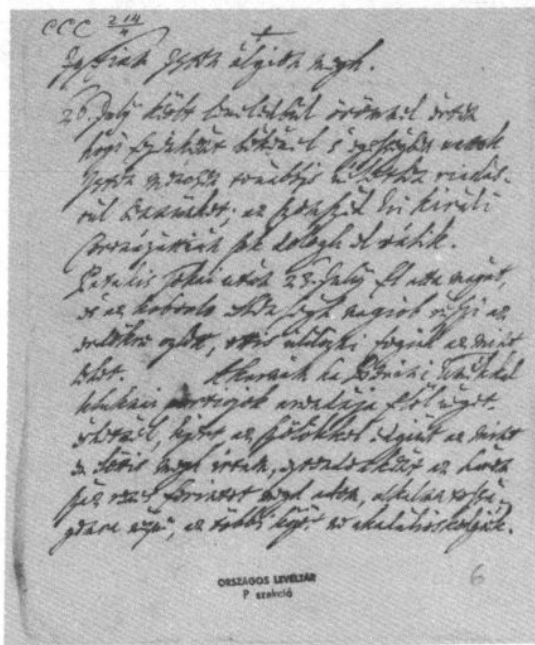
volt. Apja, szintén Csáky István (1603–1662) az erdélyi és a magyarországi történelem egyik jól ismert alakja, egy ideig Brandenburgi Katalin kegyeltje, később szendrői főkapitány, Szepes megye főispánja, 1644-től tárnokmester. Végrendeletében negy szeretettel emlegetett fia, a mi Csáky Istvánunk még magasabbra emelkedett az országos ranglétrán. 1659-ben Bereg megye főispánja, később szatmári majd kassai főkapitány, részt vesz Bécs védelmében, 1687-től országbíró és titkos tanácsos. Csáky háromszor nősült, összesen huszonhat gyereke született,⁹ akik között két bíboros, négy apáca és két Rákóczi-hű katona volt. Iskoláztatásáról, írói, művelődéstörténeti szerepéről eddig kevés és bizonytalan adat került elő. 1663–64-ben levelezésben állt Zrínyi Miklóssal,¹⁰ később, 1669-ben Zrínyi Péter is ott volt egyik gyerekének szepesvári keresztelőjén.¹¹

kora (1672–1732). Kalocsa, 1933. – IVÁNYI Emma, *Csáky István országbíró levéltára*. Adalékok az országbírói levéltár történetéhez. Levéltári Közlemények, 1972. 203–211.

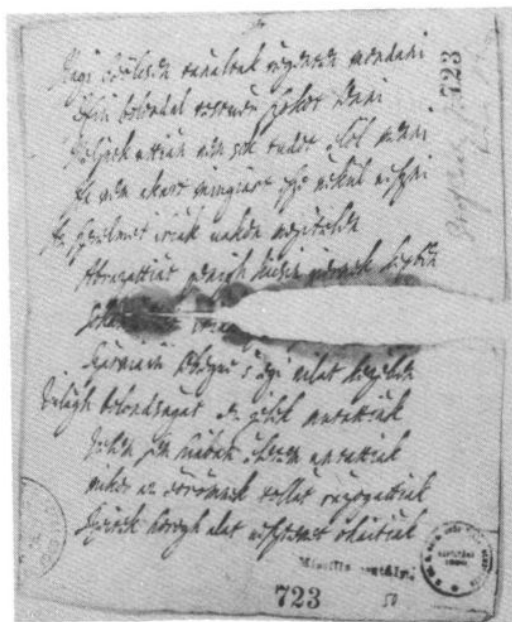
⁹ BÁRTFAI SZABÓ, i. m. 612–617.

¹⁰ Zrínyinek öt Csákyhoz írt bizalmas hangú levele ismert. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy 1663. április 28. és 1664. február 20. között Csáky legalább hét levelet írt Zrínyinek. Zrínyi leveleinek kiadása: *Zrínyi Miklós összes művei* II. Kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 277, 280, 282, 291, 295. sz.

¹¹ BÁRTFAI SZABÓ, i. m. 614.

2. ábra. Csáky István saját kezű levélrészlete István fiához, Szepes, 1697. július 31. – Jelzete: OL P 71 Fasc. 214., 75. cs. 4. levél.

3. ábra. Csáky István „Nagy beölcsen tanáltak régenten mondani” kezdetű autográf versének részlete. – Jelzete: OL, Marosvásárhelyi Teleki-lt. P 659, Missilis 723., 27. cs. 50. p.

A *Régi magyar költők tára* XVII. századi sorozatának 10. kötete a szerző neve nélkül közöl egy 1668 körül lejegyzett költeményt, „Nagi beölcsen tanáltak régenten mondani” kezdettel (125. sz.).¹² A vers a „kicsin gyermek kepben” felidézett Cupido-utalásból kiindulva a szerzőnek a szérelemmel való leszámolását fogalmazza meg. Az Országos Levéltárban található eredeti kézirat alapján nyilvánvaló, hogy a vers Csáky István kézírása.¹³ Így érthetővé válik, hogy Szentiványi Márton 1700-ban megjelent betűrendes írói katalógusában miért szerepel „Stephanus Comes Csáki, Judex Curiae Regiae, Poëta”.¹⁴ Szentiványi névsora Csákyra nézve ugyancsak megtisztelő, hiszen olyan nevek között említetik, mint Szenci Molnár Albert, Bonfini, Heltai Gáspár, Pápai Páriz Ferenc, Zsámboky János és Balassi Bálint. Alaposan feltételezhető, hogy a „poëta” Csákyknak a jövőben más költeményei is előkerülnek.¹⁵

Csáky 1666–67-es bécsi útja alkalmával részletes kimutatás készült pénzköltéseiről. A vásárlási listán a borraivaló, a hús- és kenyérvásárlások, valamint a kártyaveszteségek mellett „két imáságos német könyv” megvétele is fel van tüntetve.¹⁶ Életrajzából további apróságokat idézhetnénk még, ezek azonban – egyelőre – nem vezetnek közelebb műve jobb megismeréséhez.

Említettük, hogy ugyanannak a latin műnek egy kézirat és egy nyomtatott fordítása áll rendelkezésünkre. A fordítások egybevetése azt bizonyítja, hogy a nyomtatvány szövege pontosabb, szó szerinti fordítás. A kézirat a forrásokat csak néhány helyen említi a szövegben, a nyomtatvány viszont mindenhol jelzi a lapok alján, a latin változat jelöléseivel megegyezően. A mű 50 fejezetből áll, s a két fordításban az ötven fejezetcím közül mindössze öt azonos szó szerint (a 4. 5., 6., 32. és 36. fejezet címe). A kissé hevenyészettebb fordítás (a kézirat: „D”) és a latin eredetit pontosan követő, kimunkáltabb fordítás (a nyomtatvány: „C”) azt a feltételezést engedik meg, hogy a kézirat fordítás megelőzte a nyomtatott fordítást.

A mű, mint a magyar nyelvű és magyarországi államelméleti tudományosság egy reprezentáns darabja érdemel különös figyelmet. Helyének, funkciójának, tendenciájának meghatározásához szólnunk kell szerkezetéről, eszmeiségéről és forrásairól.

Az 50 fejezetből álló műben a fejezetek elnevezése a kéziratban „Rész”, a magyar nyomtatványban „Példa”, a latin eredetiben „Thesis”. Az 50 fejezet mindhárom változatban a következő három részre oszlik: „Ex logica” – „Logikabul” (1–10. fejezet), „Ex physica” – „Physikabul” (11–38. fejezet), „Ex metaphysica” – „Metaphysikabul” (39–50. fejezet). A logika-fizika-metafizika felosztás megfelel a jezsuita egyetemek filozófiai fakultásán a három éves tanulmányi idő alatt oktatott alaptantárgyaknak. A mű, mint oktatási segédkönyv úgy kapcsolódhatott a logikai-fizikai-metafizikai tanulmányokhoz, hogy azoknak egyes tételeit a társadalmi élet morális-etikai szabályaiként magyarázta, fejtette ki és illusztrálta történelmi és irodalmi példák sokaságával. Ez az eljárás a mű latin eredetije alapján nyilvánvaló, ahol a fejezetcím kettős: 1. filozófiai tétel, 2. ennek az udvari életre való alkalmazása. A magyar fordítások már csak az utóbbit tartalmazzák. A logikai-fizikai-metafizikai tételek a jezsuita tankönyvekben visszakereshetők. Kézenfekvő volt, hogy Pázmánynak a XVI. század utolsó éveiben a grazi jezsuita főiskolán tartott filozófiai előadásaival vessük össze a Csáky által megjelentetett latin mű fejezetcímeit. Egyes címek szó szerint megegyeznek a Pázmány-féle quaestiókkal. Példánk erre a fizikai részből való. Az eredeti tétel Pázmány fizikai előadásaiban így hangzik: „An

¹² *Régi magyar költők tára* XVII. század. 10. Az 1660-as évek költészete. Sajtó alá rend. VAR-GA Imre. Bp., 1981. 573–574.

¹³ Az eredeti verskézirat jelzete: OL, Marosvásárhelyi Teleki-lt. P 659, Missilis 723., 27. cs. 50–51. A vers kiadója kommentár nélkül közli, hogy „Újabbkori ceruzairással „Gróf Csáky István írása” megjegyzés szerepel az első oldal jobb felső sarkában”. (VARGA, i. m. 772.) A kézírás alapján a szerző kiléte egyértelmű.

¹⁴ SZENTIVÁNYI Márton. *Continuatio dissertationis paralipomenonicae rerum memorabilium Hungariae... Tyrnaviae*, 1700. 18. (SZABÓ Károly: RMK II., 2024.) – A kiemelés tőlem.

¹⁵ További adalék ehhez: HORÁNYI Elek, *Nova memoria Hungarorum et provincialium...* Pars I. Pestini, 1795. 701.

¹⁶ DEÁK Farkas, *Gróf Csáky István országbíróinak útiköltségeinek és bevásárlásainak jegyzéke 1666-ból és 1675-ből*. Történelmi Tár, 1883. 586.

materia possit existere sine omni forma".¹⁷ A Csáky által kiadott latin változatban ez az 1. fizikai tézis: „Sine forma materia absolute nequit existere”. Ugyanitt fejezetcímként: „sine rectore resp[ubl]ica] stare non potest”¹⁸ A Csáky által fordított nyomtatványban: „Vezér nélkül a' Respublica megh nem áthat”.¹⁹ Végül a kéziratban: „Vezér nélkül az ország meg nem áthat”.²⁰

A tételek morális-etikai tanításként való kifejtése a mű eredeti kompilálójának elég nagy szabadságot adott. A mű három nagy egységét, a logikai, fizikai és metafizikai részt ugyanis semmiféle tartalmi jegy nem különíti el. A létrejött mű (latin és magyar változatai egyaránt) már önálló gondolatmenetet sugall. Ez pedig nem más, mint az ideálisnak tartott fejedelmi magatartás és udvari élet képének bemutatása. A fejedelemre és az udvari életre vonatkozó erkölcsi kívánalmak tárgyalása összefonódva jelentkezik. Tárgyalásmódja közvetlen: az egyes szám harmadik személyű előadás és a megszólítás (pl. „politikus barátom” – 10. fej.,²¹ „udvari barátom” – 30., 41., 48. fej., „Ethice” – 10. fej.) váltogatják egymást. A mű alap gondolatai röviden az alábbiakban foglalhatók össze.

A világi hatalom Istentől ered (14. fej.), a fejedelem a népeket kormányzó földi isten (1. fej.). Miként az emberi testnek a fej, ő a respublicának az irányítója (11., 28., 45. fej.). A három alapvető államforma (monarchia, arisztokrácia, demokrácia) közül a monarchia a legjobb (12. fej.). Az egyik birodalom pusztulása a másik eredetét jelenti (23. fej.). A birodalom belső irányításában a törvényesség és a lelkiismeret kapjon szerepet (40. fej.). A fejedelem és az udvari ember legfontosabb erényei a következők: az egyéni célok keresése helyett a közjó szolgálata („Ha el vesz hazád, el veszet hajod”²²), igazságosság, valamint kegyesség, kegyelmesség az alattvalók irányában (2., 24., 43. fej.). Az okosság (20., 34., 35., 38. fej.) és bölcsesség (18., 46. fej.) szellemében kell előrelátónak lenni (7., 18. fej.). Az okosság alapján élő udvari ember jellemvonásait a 20. részben táblázatban foglalva találjuk meg az „Okosság Tablájában”. Az adakozás (39. fej.) és a bátorság (29., 33. fej.) szintén nélkülözhetetlen követelmény. A mértéktelenség több szempontból is kívánatos: a társadalmi ranglétrán türelemmel kell előre haladni (3. fej.), kis erővel kell nagy eredményre jutni (16. fej.), a hadakozásban a realitások, lehetőségek között kell maradni (19. fej.). A mértéket a munka és a pihenés helyes arányában is meg kell találni (27. fej.), s csak a megfelelő „nyugodalom” adhat alkalmat, „Az el-múlt cselekedetekről való emlékezet”-re.²³ Az elmélkedő magatartást ugyanazzal a platóni axiómával fejezi ki, mint a sztoikus Rimay I. Rákóczi Györgyhöz írott híres levelében: „Az elme vagy lélek ülve le-szen okos”.²⁴ A „tettetés” is lehet erény az udvari ember számára, mivel, „Olikor különböző eszkö-zök azon végre igen jól szolgálnak”.²⁵ Az ezt tárgyaló 9. fejezettel látszólag ellentmondásban van a 10. fejezet mondanivalója, mely az őszinteséget emeli erénnyé a „simulatio”-val szemben, s az „alnok-ságh kouacsi, csalárságh Mesteri, tettetni iok, kép mutatni elmések... csalár[d] hyuzok. Mesékbül Argusok... harnas lelku Anteusok; hét fejú Hydrak” stb. között ott találjuk a „Roka 's Oroszlani beörben öltözöt Machia[vel]lusok”-at is,²⁶ az *Il Principére* való hivatkozással.

Az erények megfogalmazása mellett tiltásokat is találunk. A fejedelem és az udvari ember ne legyen hiszékeny (5. fej.), ne jósoljon (6. fej.), ne határolja el magát az emberektől (8. fej.) és a kínálkozó eszközöktől (32. fej.), ne kérjen szükségtelenül (13. fej.). A szolgák ne kapjanak túlzott hatalmat

¹⁷ Petri cardinalis PÁZMÁNY, *Physica*. In primum librum Physicorum Aristotelis. Disp. II. Quaestio tertia. in *Petri cardinalis Pázmány Opera Omnia*. Tom. II. Rec. Stephanus BOGNÁR. Bp., 1895. 82

¹⁸ CSÁKY, *i. m.* („B” változat) 11. fej.

¹⁹ CSÁKY, *i. m.* („C” változat) 11. fej.

²⁰ A kézirat itt hiányos, a fejezetcím a teljes „E” változat alapján nyilvánvaló. L. az 5. jegyzetet!

²¹ Csáky művéből vagy a magyar nyelvű nyomtatvány („C”), vagy a kézirat („D”) alapján idé-zek. A nyomtatványból való idézések a szövegben zárójelbe teszem a vonatkozó fejezet számát, a kéziratból való idézet helyét külön jegyzettel jelölöm.

²² CSÁKY, *i. m.* („D”) 1. fej.

²³ Uo. 30. fej.

²⁴ Uo. 35. fej. – RIMAY, levele in *Rimay János összes művei*. Összeáll. ECKHARDT Sándor.

Bp., 1955. 440.

²⁵ CSÁKY, *i. m.* („D”) 9. fej.

²⁶ Uo. 10. fej.

(15. fej.), az udvari ember ne legyen telhetetlen (48. fej.); a gazdagság önmagában „legh kissé becsty”.²⁷ A mű gyakorlati tanácsokkal is szolgál az udvari élet hétköznapijait illetően: „Valaki Udvari akar lenni... nyelveket tanuljon, tánczal futással, lovaglással fegyverekkel izadással keményicse tettet, mind azokat tanúsággal-is egyelítse, egy napot se mulasson-el olvasás nélkül Augustussal, Iras nélkül Adrianussal; erkölcsök tudományára legyen gondgya: ahhoz járuljon maga viseleti. Az Udvari embernek élete nyáiaság legyen, ne legyen magános, ha ember akar lenni.”²⁸

Három fejezetben is (19., 21., 28. fej.) szó esik a hadakozás művészetéről, s a megfelelő létszámú sereg (21. fej.), a „Jó rendben vett Tábor” (28. fej.), valamint „Az alkalmatosság helye a Vitézségnek” (26. fej.) gondolataiban Zrínyi eszményeire ismerhetünk. Ugyancsak Zrínyire emlékeztető gondolatokat tolmácsol Csáky a nemességről írván – de egy német jezsuita szerzőre, Adam Contzenre hivatkozva –, mikor megállapítja: „*Szebb dolog embernek érdeme után nemesedni, mint úgy csak születni*”.²⁹ Az ezt követő fejezetben arról olvashatunk, hogy az igazságos jutalmazásnak a tetteket kell előnyben részesítenie: „nem személyek, hanem erkölcsök nem kedveskedés hanem az Sebek jutalmaztatnak”.³⁰

A szerencsével kapcsolatos kérdések minduntalan vissztérnek a műben. A 8. fejezetben Alciatus emblémájára („Alhatatlan leány... Golyobis tetején ál, kivel edgyüt forogh alá s fel”) való utalás után azt fejt ki, hogy ki-ki „maga fundamentoma” szerint juthat előre a társadalomban, mégpedig „a Declinatiok nemének rendi szerint”. „Ez, *Nominativus* által nevededik; Promotorának nagy neve nagyon; amaz *Genitivus* által nagy Nemzetű, vagy Nemzetes promotora nagyon, ez *Dativus* által, Patronussa kövér teli erszényű vót; amaz *Accusativus* által, (a’ mint szokták mondani Ló hátrul) a’ nyeregből mást ki-emelítvén, és helyében telepedvén. Ez *Vocativus* által tisztre Törvény szerént való hivatalbúl. Amaz *Ablativus* által másnak akarmi úton élete fogyatásával. A’ Szerencsének anni fundamentomi, menni casus...” (8. fej. Kiemelések az eredetiben.). A 46. részben arra a következtetésre jut, hogy „minden szerencse bölcsességtől származik”,³¹ az utolsó előtti, 49. részben pedig a „szerencse kerekén állás” gondolatával az emberi létezés kiszolgáltatottságára utal: „ilyen Comedia a’ Szerencsének Iskolaja: ma fel, holnap ála; ma Ur, honap Szolga, ma kis kyrály, honap köz ember, az *mivel allasz*, el válható”.³² Ezt a bizonytalanságérzést majd a mű utolsó, 50. részében a hit bizonyosságának kifejezése oldja fel.

Rátérve ezek után a források kérdésére, ezek elemzésével rávilágíthatunk a mű tendenciájára. A számos bibliai hivatkozáson kívül mintegy 110 szerzőre való mintegy 300 hivatkozást találunk. A görög és latin szerzők mellett (pl. Arisztotelész, Euripidész, Hérodotosz, Héziadosz, Homérosz, Pindaros, Platon, Plutarkhosz; Cicero, Florus, Gellius, Horatius, Juvenalis, Livius, Lucanus, Lucretius, Ovidius, Plautus, id. Plinius, Sallustius, Seneca, Suetonius, Tacitus, Vergilius) ott találjuk a középkor (pl. Szent Ágoston, Szent Ambrus, Fulgentius, Orosius, Prosper Aquitanus) és a reneszánsz kor íróit (pl. Antonio Beccadelli, Jean Bodin, Pandolfo Collenuccio, Jan Dubravius, Erasmus, Lipsius, Machiavelli, Conti Natale, Petrarca, Aeneas Sylvius Piccolomini). A mű tendenciáját, irányultságát és műfaji sajátosságát természetesen nem ezek a szerzők határozzák meg, hanem a XVI. század végi és a kortárs jezsuita írókra való hivatkozások. A következő szerzőkről van szó: Bohuslaus Balbinus cseh, Pedro de Ribadeneira spanyol, Martin Martini olasz, valamint németalföldi és német jezsuiták: Heinrich Engelgrave, Cornelis van den Steen, Christoph Brouwer, Adam Contzen és Jacob Masen. Érdekessége és műfaji jellegzetessége a műnek, hogy az egyes fejezetekben a történelmi példák mellett elszórva negyven szöveges emblémaleírást tartalmaz. Ezek forrásául a következő szerzők képes vagy szöveges emblémáskönyveit idézi: Andrea Alciati (3 alkalommal), Achille Bocchi (1 alkalommal), Paolo Giovio (2 alkalommal), Diego de Saavedra Fajardo spanyol lovag (1 alkalommal), Jacobus Typotius (2 alkalommal). A legtöbbet idézett emblémászerző, aki a mű valamennyi hivatkozását figyelembe véve is a legtöbbször szerepel (31 alkalommal), a már említett Jacob Masen. Masenus (1606–1681) német je-

²⁷ Uo. 47. fej.

²⁸ Uo. 31. fej.

²⁹ Uo. 42. fej. Kiemelés az eredetiben.

³⁰ Uo. 43. fej.

³¹ Uo. 46. fej.

³² Uo. 49. fej. Kiemelés az eredetiben.

zsuita, Csáky kortársa volt, egy ideig a kölni egyetem retorika professzora. A hivatkozott emblémáskönyv *Speculum imaginum veritatis occultae, exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata...* c. műve, amely először Kölnben 1650-ben jelent meg. Csáky művének megjelenéséig, 1674-ig ennek a munkának még három kiadása látott napvilágot. Csáky lapszám-hivatkozásai az első, 1650-es kiadás lapszámaival egyeznek meg. Masenus *Speculum*a a szöveges emblémáskönyvek csoportjába tartozik, s mint ilyen, képeket nem tartalmaz. A 672 lapos és ezen kívül indexekkel ellátott mű az emblématika részletes elméleti kifejtésén túl kép- és jelképleírások gyűjteménye. Magyar vonatkozásait is vannak, például a magyarországi uralkodók közül Mátyás, II. Lajos, II. Rudolf és Báthori István fejedelem jelképeinek leírását tartalmazza.³³

A forrásvizsgálat alapján nyilvánvaló, hogy Csáky műve elsősorban a kortárs, XVII. század közepi jezsuita politikai elméletnek a magyar tolmácsolója, s mint ilyen, Magyarországon az első. A forrásvizsgálat filológiai hozadéka az, hogy sikerült megállapítani a Csáky művében említett prágai előzmény post quem-jét. Tekintve, hogy a Csáky által hivatkozott művek közül a legkésőbb Balbinus cseh jezsuita Arnestus életrajza jelent meg 1664-ben,³⁴ ezért a Csáky által kiadott latin változatnak a prágai egyetemen készült eredetije csak 1664 és 1674 között jelenhetett meg („A”).

Csáky István kéziratának előkerülésével egy lényeges filológiai és eszmei kérdés vált tisztázhatóvá. Ez a mű utóéletével kapcsolatos. A Rodostóból előkerült kéziratok között van egy „Magyar Philosophya” c. magyar nyelvű munka, mely ma az Országos Széchényi Könyvtárban található („E”).³⁵ Szerzője a szakirodalomban a kézirat 7. lapjának bejegyzéséből ismert: „1730. Irattam György Deákkal Trátiában Rodostón Kiss István mp.” Ezzel Kiss István mint a „rodostói filozófus” vonult be a magyar irodalomtörténetbe. A műről két tanulmány és több említés szól. A tanulmányok szerzői³⁶ egyértelműen utalnak arra, hogy „Amiket György deák e beces kéziratban följegyzett, azokat a gondolatokat magyar fő gondolta Rodostóban, azok talán betekintést engednek a rodostói magyarok gondolatvilágába”,³⁷ továbbá: „...nyelve is bizonyítja, hogy nem volt fordító, hogy amit írt, lelkéből írta”.³⁸ Alexander Bernát „érthetetlen”-nek tartotta a mű logika-fizika-metafizika felosztását.³⁹ Hasonlóan vélekedik Kornis Gyula is, megjegyzi például, hogy „Bizonyára Rákóczi alakja lebeg Kiss István lelke előtt modellül, amikor a jó fejedelem patriarkális eszményét megrajzolja”.⁴⁰ Lényegében hasonló álláspontot vall az akadémiai irodalomtörténet is.⁴¹ A Kiss István-féle kézirat („E”) azonban szó szerint megegyezik az Országos Levéltár-beli Csáky István-féle kézirrattal („D”), csupán oldalanként 3–4 helyesírási-másolási eltérés van közöttük. A Kiss István-féle „rodostói filozófia” tehát akkor jött létre, amikor II. Rákóczi Ferenc még nem is élt.⁴² Az összefüggések felismerése természetesen

³³ MASENUS, *Spec. imag.* 402–403. (OSzK jelzete: 807.583) – Az emblémáskönyvek egyeztetéséhez 1. *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts.* Hrsg. von Arthur HENKEL und Albrecht SCHÖNE. Stuttgart, 1967.

³⁴ BALBINUS Bohuslav Aloysius, *Vita Venerabilis Arnesti, vulgo Ernesti, primi archiepiscopi Pragensis...* Pragae, 1664.

³⁵ Jelzete: Quart. Hung. 122.

³⁶ ALEXANDER Bernát, *Magyar filozófia Rodostóban.* A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1907. 98–105. – KORNIS Gyula, *Rodostói filozófia.* in, *Rákóczi Emlékkönyv* II. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1935. 5–22.

³⁷ ALEXANDER, *i. m.* 98.

³⁸ Uo. 103.

³⁹ Uo. 99. Ugyanerről ezt olvashatjuk még: „a szerző kifürkészhetetlen célból ámitani akarta a leírókat vagy más valakit nem tudjuk”.

⁴⁰ KORNIS, *i. m.* 12.

⁴¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 374. A II. Rákóczi Ferencsel foglalkozó fejezetben, melyet Hopp Lajos írt. – Kiss István művéből ugyanő lapokat idéz Mikes-párhuzamként: MIKES Kelemen, *Az ifjak kalauza.* Sajtó alá rend. HOPP Lajos. Bp., 1974. L. a Névmutatót: „Kiss István, Szegedi” [?!]

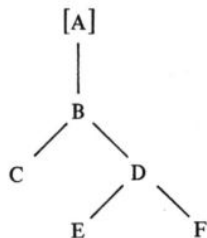
⁴² A Kiss István művéhez utólag készített kézirat címlap helytelenül jelöli meg a mű terjedelmét: „Magyar Philosophya. XII. Részben.” A rodostói másoló ugyanis a Csákytól örökölt logika-fizika-metafizika hármass felosztást megtartotta, de az egyes fejezetek (azaz részek) számozását min-

számos további problémát vet fel, mindekelőtt azt, hogyan került a kézirat, vagy annak egy másolata Rodostóba? Talán Csáky István valamelyik gyermeke lehetett a közvetítő, hiszen a rodostói emigráció tagjai között közülük kettőt, Csáky Mihályt (Rákóczi egykori generálisát) és Csáky Krisztinát (Bercsényi feleségét) is ott találjuk.⁴³

Befejezésül a mű írói megformáltságára is ki kell térnünk. Csáky műve műfajilag az államelméleti irodalom körébe sorolandó, az udvariságot tárgyaló művek közé tartozik. Az első olyan mű, amely a protestáns-sztoikus fordítások-átdolgozások (amilyenek Prágai András, Szepsi Csombor Márton. Szenci Molnár Albert, Vetési István, Szepsi Korocz György, Pataki Fűsüs János, I. Rákóczi György, Laskai János művei) után először közvetíti Magyarországra számára magyar nyelven a kortárs európai jezsuita államelmélet gondolatait egy egységes alkotás emblémákat felidéző rendszerében. Az egyes fejezetek felépítése átgondolt szerkesztői szándékról tanúskodik. Ezekben az erkölcsi sententiát bibliai, mitológiai és történelmi példák sora támasztja alá, az emblémamagyarázatok többnyire a fejezetek végén jelennek meg. A tudatos szerkesztésmód különösen nyilvánvaló a mű lezárásában. Az utolsó előtti, 49. fejezet a szerencse álhatalatlanságának kifejtésével az emberi lét bizonytalanságának és esendőségének kifejezője. Viszont az utolsó, 50. fejezet már a vallás mellett érvel, s Isten hatalmaságát és megfoghatatlanságát tárgyalja. A magyar fordító a mű záró soraiban szubjektív átéléssel fejezi ki vallomását: „*Eő alkotot minket. Kicsoda ő? állat, állat; állatok allattya: Isten, O isten! megfoghatatlan örvény! feneketlen tenger, mellyen senki által nem evezhet, mely kicsin tenger a' Philosophia! azt hittem, hogy mindeneken által eveztem: és imé! által soha nem evezethető Oceanus vagyon mégh hátra mindenek után. O örvényeknek örvénye! feneketlenségnek feneketlensége? Mivel által nem evezhetek rajtad, beléd merülök, és utolsót ohajtok az megh haló Aristotelessel: Mert én megh nem foglal téged, te fogj megh engem: O valóságok valósága! Néked dicsiret, hatalom, és dücső-ég [!], mind örökkön örökké, Amen.*”⁴⁴

FÜGGELÉK

A dolgozatban említett szövegváltozatok összefüggése:

- A: feltételezett prágai kiadás (vagy kézirat?) 1664–1674 között
- B: a Kassán megjelent latin kiadás (1674)
- C: a Lőcsén megjelent magyar kiadás (1674)
- D: OL-kézirat (1674 előtt?)
- E: Kiss István (György deák) rodostói másolata (1730)
- F: XIX. századi (?) kéziratos másolat

Hargittay Emil

dig előlről kezdte. Így a harmadik, a metafizikai egység az 1–12. fejezetszámokat kapta. Valójában a rodostói másolat is 50 részből áll, az 50. rész felel meg Csáknál a Kiss István-féle 12. metafizikai résznek.

⁴³ MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*. III. Bp., 1910. 594–595.

⁴⁴ Kiemelések az eredetiben. – Befejezésül szólnom kell a kézirat előkerülésének anekdotába illő történetéről. Az ELTE Régi magyar irodalmi tanszékén évek óta folyó program keretében gyűjtjük a feldolgozásra érdemes régi kéziratok fotomásolatait. Hausner Gábor hívta fel arra a figyelmemet, hogy érdemes lenne megnézni a „Csáky István leveleskönyve és tankönyvkézirata” elnevezésű OL-beli anyagot. (L. 2. jegyzet.) A „tankönyvkézirat” látszott érdekesebbnek, erről készítettem fotomásolatait. Ezzel párhuzamosan V. Kovács Sándor – ugyancsak ötletszerűen – a Kiss István-féle OSzK-beli kéziratról csináltatott fotomásolatot. A két anyag csaknem egy napon készült el, s két és fél évszázad után ismét egymás mellé került Tarnai Andor asztalán, aki azonnal felismerte a két szöveg azonosságát. Nemcsak e felismeréséért, de a dolgozat számos lényeges pontján nyújtott önzetlen segítségéért ismételtelen köszönetet mondok neki.